

Сергій ВАКУЛИШИН

БУНКЕРИ ПІД КИЄВОМ КиУР – таємниця нашого часу

Держава, яка створює сталі укріплення, прагне організувати ефективну оборону, використовуючи лише мінімальні людські ресурси, щоб вивільнити більшу частину армії для наступальних дій. Розв'язати це завдання допомагають укріплені райони. Так вважали військові теоретики й практики 20–30 рр. ХХ ст.¹

СРСР створював сталі укріплення спочатку на знаменитій „Лнії Сталіна”. Вирішувати стратегічні завдання московського керівництва мали 13 укріплених районів цієї лінії та окремих Київський УР. Автори публікацій останніх років зазначають, що Київський укріплений район (КиУР) мав порядковий номер один.

Спираючись на низку фактів з історії Києва та його околиць, можна стверджувати, що проектування КиУР відбувалося протягом 1924 – 1928 рр. Відтак розпочалося будівництво. „Я, пам'ятаю, ще дитиною був, коли тут почали будувати ці споруди, – читаємо в книжці спогадів військового інженера. – Бувало, цілими днями з хлопчачами гасаєш Святошинським лісом, а по просіках – машини, підводи, навантажені щебенем, піском, деревом. Усе йдуть і йдуть і, здавалося, кінця їм не буде”². Будівництво було засекреченим. Не лише місцеві жителі, а й самі його учасники не мали достеменного уявлення про те, що вони будують³. Працювала, крім військових фахівців, значна кількість молоді за комсомольськими

путівками⁴ і селян за направленням місцевих органів влади⁵.

Приірпінські довгожителі згадують, що в зону будівництва нікого з місцевих мешканців не пускали. Котрогось занадто „цікавого”, що опинився „в зоні”, застрелено на місці. Будівельні матеріали підвозили колісним транспортом, а також вузькоколійною залізницею⁶.

Кількість військових будівельників невідома. В офіційній історіографії зазначається, що на будівництві одного доту працювало пересічно 146 чоловік⁷. Щоправда, це відомості пізнішого часу – про роботи 1941 року на новому західному кордоні СРСР.

Крім залізобетону, на будівництві використовували багато броньової сталі, а також запорізький і черкаський граніт⁸. Невеликі одноповерхові доти зводили відкритим способом, тобто копали котлован, бетонували. Двоповерхові, а тим більше триповерхові доти споруджували лише закритим способом. Починали з прокладання входу, а потім, дедалі глибше вгризаючись у ґрунт, опоряджували підземний тунель, який завершувався шахтою, і вже в цій шахті стіни скріплювали бетоном. Робили перекриття між поверхами, розплановували підсобні приміщення, кімнати відпочинку, бойові відділення⁹.

Здається, загальноновизнано, що радянські укріплені райони проекту-

вали й зводили під керівництвом генерала Д.Карбишева¹⁰. А проте „Советская военная энциклопедия” чогось не згадує у зв'язку з цим його імені, зазначаючи натомість, що в розробленні теорії будівництва й оборони радянських УРів є внесок Голєнкіна, Хмелькова, Коханова та інших¹¹. Водночас офіційне біографічне видання подає, що влітку 1932 р. Д. Карбишев був на великих військових навчаннях у Київській окрузі. 7 липня він пише родині: „Працюю багато, сплю мало, 4–5 годин...”¹² За кілька днів – новий лист: „Щойно повернувся, три дні і три ночі сидів у полі, завтра вранці знову поїду на три дні”¹³. Щоправда, на території КВО в той час, крім Київського, тривало будівництво ще трьох УРів.

Протягом 1938 р. проведено модернізацію радянських УРів, збудованих до 1935 р.¹⁴, отже й Київського. В артилерійських дотах почали встановлювати потужніші гармати й оновлювати внутрішнє устаткування¹⁵.

Свого часу, виступаючи з лекцією „Інженерна підготовка укріплених районів та основи оборони їх у чужих державах”, Д. Карбишев зазначав: „Під час широкої підготовки системи укріплених рубежів у Райнській області величезного значення набуває будівництво автострад, розпочате в Німеччині 1933 року [...] Напрямок автострад узгоджений з планом оборони укріплених рубежів”¹⁶. Нам пощастило виявити архівні документи, які вказують на те, що в околицях Києва (інакше кажучи, в заплілі КиУРу) намічали аналогічне будівництво. Так, „1932 року Головшляхтранс УСРР переводив будівництво дороги „Київське півкільце”, причому на більшій частині дороги було зроблено земляне полотно та штучні споруди”¹⁷. А ось що фіксує стенограма наради при міськплані (лютий

1934 р.): „[...] Ми маємо розширити Берестейське шосе, зробити його подвійним. [...] Чи піде ця (дублююча. – С.В.) вулиця безпосередньо біля Берестейського шосе або через Веселий Майдан околицями Святошина на відстані кілометра, а можливо, й південніше – це як уже вийде [...] без сумніву, подвійний чи потрійний вихід поруч з Берестейським шосе є необхідним для міста й за військовими міркуваннями. Ця категорична вимога не тільки Воєнведа, але й самого Києва”¹⁸.

У таблиці „Намічене на найближчі 5 років нове будівництво шляхів низової мережі Київського приміського району” (тези доповіді в міськраді, травень 1935 р.) під першим номером значиться 22-кілометровий шлях IV класу Київ – Микільська Борщагівка – Софіївська Борщагівка – Білогордка¹⁹. Грунтове профілювання 4-кілометрового відтинка „півкільця” від Святошина до сільради Микільська Борщагівка планували на 1936 р.²⁰

Серед кількох визначень укріпленого району, що їх можна знайти в загальних довідкових виданнях, найзмістовніше, на наш погляд, таке: „УР – район завчасно підготований до тривалої оборони. Основу УРу становлять сталі споруди з розміщеними в них вогневими засобами, доповнювані захисними спорудами польового типу, а також протипіхотними й протитанковими перепонами. УР обороняє постійна залога спільно з польовими військами”²¹. Фахова література уточнює: добре обладнаний УР складається з наземних споруд, що утворюють систему вузлів кулеметної і артилерійської оборони. Крім того, в підземних спорудах перебуває жива сила, призначена для контратак у разі, якщо супротивникові вдасться вторгнутися в систему наземних споруд. Увесь район, кожний вузол обо-

рони й кожна споруда захищені протипіхотними й протитанковими перекопами²². І нарешті – про бойову міць: УР – це військове формування, рівноварте за чисельністю особового складу бригаді, а за всією вогневою потугою – корпусу²³. У кожному радянському укріпленому районі розміщувалися командування й штаб, від 2 до 8 кулеметно-артилерійських батальйонів, артилерійський полк, кілька окремих батарей важкої капонірної артилерії, танковий батальйон, рота або батальйон зв'язку, інженерно-саперний батальйон та інші підрозділи²⁴.

КиУР охоплював Київ півкілцем: з півночі і заходу по річці Ірпінь, з півдня – по залишках стародавніх Змійових валів, флангами спирався на береги Дніпра. Тут були сталі фортифікаційні споруди, командні пункти, окремі бетоновані майданчики під гармати й кулемети, заглиблені укриття для людей, боеприпасів і танків²⁵.

У літературі немає однастайності в оцінці довжини Київського укріпленого району по фронту: називаються 55 км²⁶, 75 км²⁷ і 85 км²⁸. Це скромні розміри порівняно з найбільшими УРами „Лінії Сталіна” (180–185 км)²⁹. Ширина смуги дотів КиУРу – 2–4 км, у районі Білогородки – до 6 км. Аналогічні показники мали інші „сталінські” УРи³⁰ й німецька стала укріплена смуга станом на 1937 р.³¹ Вогневі точки німецької укріпленої смуги були розміщені у вогневому зв'язку через 500–700 м³². Результати вивчення решток КиУРу, а саме – його західного сектора, засвідчують, що київський показник наближався до німецького. Подекуди відстань між дотами становить 300 м.

Сучасний дослідник наводить такі розміри споруд КиУРу: товщина стін у наземній частині дотів стано-

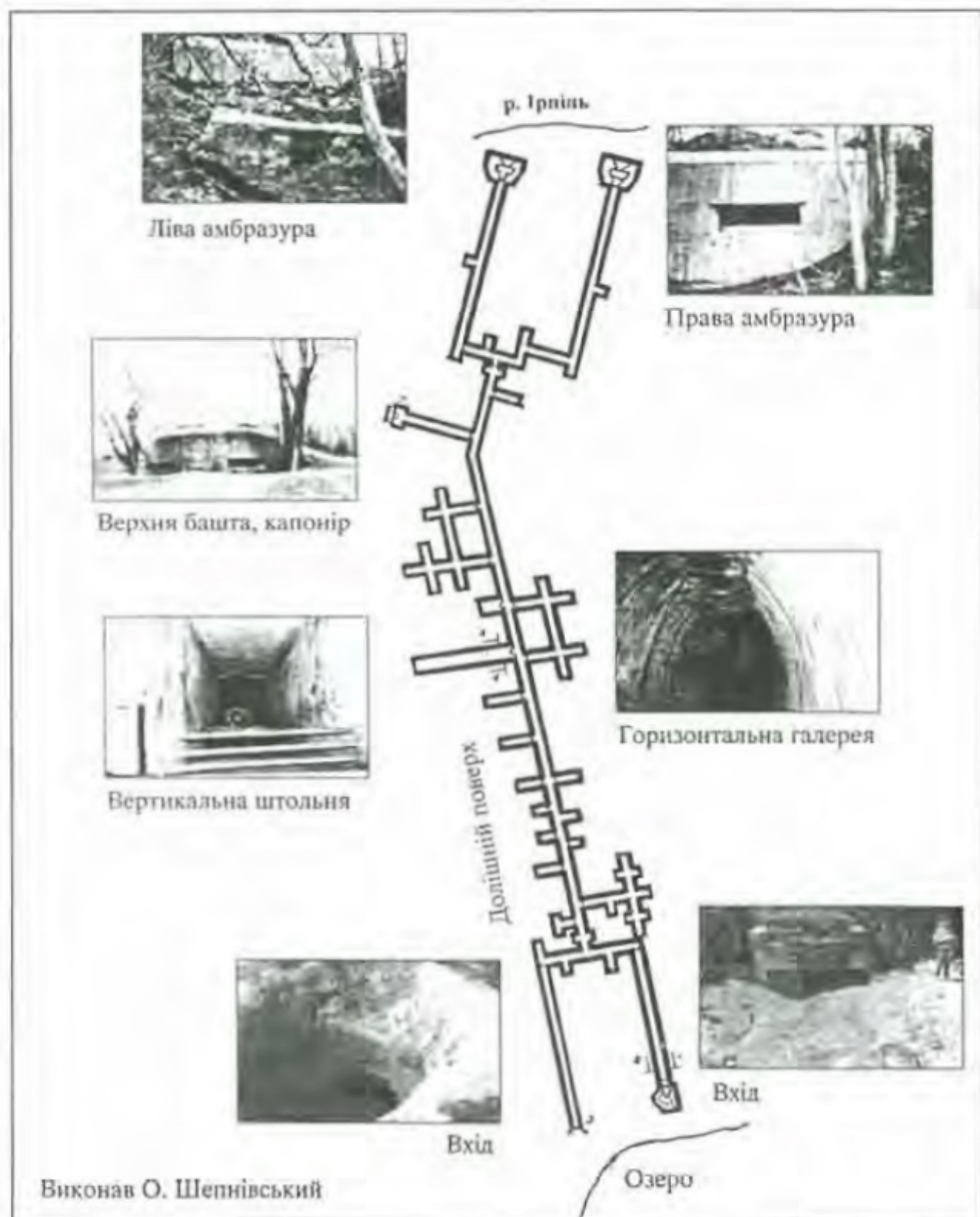
вить 127–135 см при товщині перекриття 86–102 см (у великих одноповерхових дотах стіни досягають товщини 155 см, а перекриття – 124 см); двоповерхові доти (кулеметні) мають передні стіни 150–152 см, перекриття 108–124 см завтовшки (в артилерійських напівкапонірах стіни також мають товщину 150 см, а перекриття значно потужніші: 135–140 см); в одноамбразурних фланкувальних дотах товщина стін 90–100 см, перекриття – 60 см; товщина стін входів у доти – 60 або 80 см³³.

Щоб запобігти ураженню залоги уламками бетону, наземні стіни було зміцнено залізничними рейками й сталевими аркушами. Такий самий захист мало й перекриття доту. В окремих спорудах застосовано слабший протиуламковий захист у вигляді вмонтованої в стіну металеві сітки³⁴.

Висота наземного бойового відсіку київських дотів становить 1,0 – 1,5 м³⁵, розміри в плані здебільшого наближаються до німецьких, про які говорив Д. Карбишев у згаданій лекції³⁶, тобто 5 x 5 м. Найменший одноамбразурний кулеметний дот – залізобетонний моноліт масою 350 т. Споруди більшого розміру – 1000-тонні моноліти³⁷.

Серед дотів КиУРу привертає увагу дот №402³⁸, розміщений на пагорбі біля північної околиці Білогородки. Це – триповерхова споруда, верхня башта її – напівкапонір з двома амбразурами на південному боці. Дві відокремлені амбразури долішнього ярусу, врізані в крутий схил над річкою, повернено на захід. Лабіринт підземних переходів простягнувся майже на 500 м. Два запасні виходи – з протилежного боку пагорба. У середньому ярусі містилися численні підсобні приміщення³⁹.

Доти мали основний і запасний (аварійний) виходи. Ширина двер-

ного отвору одноповерхового доту – 70 см⁴⁰. Входи в доти КиУРу закривалися броньовими заслінками й щитками. Запасні виходи виносили в тил на 20–30 м, а доту під Білогородкою – понад 400 м⁴¹.

Комплекс обладнання доту, за свідченнями приірпінських довгожителів, складався з автономної артезіанської свердловини, ручного пристрою для вентиляції приміщень, телефонних апаратів для зв'язку між спорудами. Централізованого електричного освітлення всередині, перископів для огляду навколишньої місцевості не було⁴².

Як установив сучасний дослідник, великі споруди мали ще акумуляторну батарею і світильники. Для захисту від хімічної зброї в більшості дотів були герметичні ущільнювачі на дверях і бронезатулках амбразур. У деяких дотах збереглися рештки стаціонарних систем охолодження кулеметів у вигляді баків на воду й труб. Є рештки устаткування, призначеного, очевидно, для опалення приміщень⁴³. Фільтраційна установка давала змогу залозі доту витримати газову атаку⁴⁴. Одноповерхові доти було обладнано водозбірниками для захисту від талих

вод і дощу⁴⁵. Одноамбразурні доти не мали фільтровентиляційної установки й артезіанської свердловини⁴⁶.

Достеменно не відомо, чи були в дотах оптичні засоби спостереження за місцевістю. Одні автори твердять, що вояки їх не мали⁴⁷, інші – що, крім бінокля, вони використовували спеціальні прилади (стереотрубу й панорамну біноккулярну стереотрубу)⁴⁸. Багато дотів було оснащено приладами прицілювання, що давало можливість ще до початку бойових дій „пристріляти” місцевість⁴⁹.

У радянських укріплених районах переважали кулеметні доти, в КиУРі їх налічувалося 184⁵⁰. Найпотужнішими бойовими спорудами тут були артилерійські напівкапоніри для двох 76,2-мм гармат. Розміщено їх на передньому краї під кутом до річок Ірпінь і Сіверка, щоб вони фланкували значні ділянки території вздовж їхніх річищ і підступи до них⁵¹.

На озброєнні кулеметних дотів КиУРу були станкові кулемети „Максим” зразка 1910 р. на спеціально виготовлених поворотних рамах. Деякі доти мали великокаліберні кулемети „ДС” зразка 1939 р., ручні кулемети „ДП” зразка 1927 р. Кулемети охолоджувалися водою, що подавалася ручними помпами зі свердловин доліщнього поверху або ж з водяних баків. На озброєнні артилерійських дотів переважали 76-мм казематні гармати – зразка 1902 р. і Л-17 зразка 1940 р.⁵²

Доти мали від однієї до п'яти амбразур. В одній споруді могли бути гарматна й кулеметна амбразури, як у доті № 152 поблизу села Круглик⁵³. Кожна амбразура закривалася бронешитом, що його вояки зсередини підіймали тросами з допомогою лебідки⁵⁴.

По закінченні фінської війни генерал П.Смирнов відзначав: „Фіни спорудили найсучасніші доти. Кожен з

них мав броньовий ковпак”⁵⁵. Тепер відомо, що й у КиУРі були такі споруди, причому двох типів: кулеметні й спостережні. Перший – позиція для одного станкового кулемета, розміщеного в бронековпаку з чотирма амбразурами. Товщина стін ковпаків становила 100 і 150 мм, перекриття – 75 мм, а внутрішній діаметр дорівнював 210 см⁵⁶. Другий – це спостережний пункт. Тут товщина стін бронековпака була неоднакова: з тилу – 100 мм, з фронту – 170 мм. Спостерігача від ураження уламками броні убезпечував протиуламковий захист⁵⁷.

Кулеметні доти в лісах заривали в землю „до самих очей”, а зверху навалювали гранітні брили (що мало спричинювати передчасних вибух гарматнів), і все це засипали землею, на якій садили кущі й дерева для додаткового захисту та маскування⁵⁸. Доти на відкритих ділянках огороджували й ретельно маскували під клуні, дровітні, скирти⁵⁹.

Кожен об'єкт і місцевість навколо нього оперізували колючим дротом, вхід на цю територію було заборонено всім, крім осіб за спеціальними перепустками⁶⁰. Охоронна зона лісових дотів становила 50 метрів. Старожили тих місць згадують про охоронців на вежі біля одного з дотів⁶¹.

Не до кінця з'ясованою лишається кількість дотів у Київському укріпленому районі. Опубліковані дані істотно різняться – від 130 до 750⁶². В інтерв'ю київським газетам відомі пошуковці теж називали дуже відмінні числа: В. Дзівалтовський – 180⁶³, співробітники асоціації „Обеліск” – 245⁶⁴. Гадаємо, найближчу до реальної кількість дотів – понад 200 подає „Історія Києва”⁶⁵. Найостанніша версія – 205⁶⁶.

Ще під час проектування Київського укріпленого району майбутні доти було пронумеровано – з півдня

(№ 101) на північ (№ 602). Проте ця нумерація – не наскрізна. Підряд нумерували лише доти одного опорного пункту, а між сусідніми опорними пунктами є пропуски чисел. Скажімо, в західному секторі маємо такі пропуски: між опорними пунктами Житомирського і Романівського мостів – п'ять чисел, між опорними пунктами Романівського і залізничного мостів – 14, залізничного і Гостомельського – 16.

Доти об'єднували в опорні пункти (6 – 15 у кожному) для надійного перекриття в'їзних доріг до Києва та доступних для танків діляниць⁶⁷. Кожний опорний пункт забезпечував кругову оборону й був здатний самостійно оборонятися навіть в умовах повного оточення супротивником, відтягуючи на себе його значні сили⁶⁸. Своєю чергою кілька опорних пунктів УРу, які перебували у вогневому зв'язку між собою й мали спільне командування, становили вузол оборони.

За німецькими даними, всіх командних пунктів на смузі дотів КиУРу було 12⁶⁹. Тож, на нашу думку, там налічувалось і 12 вузлів оборони. Командний пункт (КП) мав наземну башту спостереження зі щілинами для перископів і підземні підсобні приміщення; ротні КП – одну башту, батальйонні – дві⁷⁰. Їх розміщували на висотах, у першій лінії дотів, що забезпечувало гарний огляд передпілля УРу й давало змогу коригувати ведення заслінного вогню. Оскільки над землею виступали лише бронековпаки, то виявити й знищити такі споруди вогнем польової артилерії було непросто⁷¹.

Тогочасним науково-технічним дивом був надсекретний КП всього укріпленого району. Він був розміщений у запіллі УРу, серед затишних лісових кварталів колишнього дачного Святошина, на глибині 65 метрів. Спускалися туди ліфтом. При-

міщення було повністю автономним, з дизель-генератором, їдальнею, магазинами (сховищами) боєприпасів, телеграфом. Автономним було і водопостачання: за допомогою pomp воду подавали з місцевого озера. Численні кімнати добре вентильовалися⁷². Згідно з сучасними публікаціями, бункер мав три підземні поверхи⁷³.

„[...] На КП у Святошині справжній рай – згадував пізніше відомий військовий інженер Р.Уманський. – Глибоко під землею все залито електричним світлом, тепло, м'які шкіряні крісла, канапи й великі письмові столи, оббиті чорним дерматином, є навіть чорнильне приладдя, попільниці”⁷⁴. Маршалові І. Баграмяну запам'яталася атмосфера, що панувала там: „На КП – діловитість і спокій. Офіцери штабу, які поверталися з частин, доповідали начальству про зроблене і тієї ж хвилини відбували у війська з новим завданням”⁷⁵.

Укріплені райони мали підземні залізобетонні споруди для сховищ боєприпасів, електростанцій, шпиталів і вузлів зв'язку⁷⁶. Головні приміщення артилерійського магазину біля станції Біличі було обладнано під землею – це знають і нинішні

жителі селища. Навіть довоєнна їдальня цієї військової частини була підземною⁷⁷.

Мабуть, найменш з'ясованим нині лишається питання наявності сполучення між спорудами КиУРу. Для порівняння: у французьких укріплених зонах і районах до 1930 р. надавалося великого значення підземним сполученням між усіма будівлями⁷⁸. Важко припустити, що радянський УР за номером один, проєктований і споруджений пізніше, не мав їх. Довгожителі Романівки чули, що начебто між двома дотами, які збереглися дотепер, колись був підземний перехід⁷⁹. Пошуковці підтверджують: деякі доти були сполучені підземними переходами⁸⁰.

У 1936–1941 рр. приірпінські довгожителі (тоді ще діти) регулярно бачили кінних об'їждчиків, які наглядали за дотами⁸¹. Р. Уманський чув у 1938 р. розповіді цих людей про стан об'єктів і згодом у спогадах переказав їх так: „Дворики (в тилу дотів. – С.В.) залито водою, вона потрапила і до споруд. Маскувальні каркаси геть провалилися і потребують термінової зміни, кулеметні столики заржавіли, помпи [...] не працюють, так само як і вентилятори”⁸².

Восени 1939 р. модернізацію дотів повністю припинено, значно скорочено склад залог і більшість споруд законсервовано⁸³. З місцевих жителів призначено наглядачів, які мали підтримувати елементарний порядок у роззброєних і розукомплектованих казематах⁸⁴.

Теоретики військової фортифікації вважали, що захист укріпленого району від головної в першій половині ХХ ст. загрози для нього – танкової атаки буде забезпечено за умови, якщо укріплена зона матиме природні перешкоди: високі ліси, водні бар'єри тощо. У тих місцях, де цього немає, належало встановити штучні перепони й мінні поля⁸⁵. Влітку 1941 р., з вибухом війни, КиУР було посилено відповідно до цих вимог.

24 серпня міськком КП(б)У за участю фахівців-фортифікаторів розробив низку заходів, згідно з якими потрібно було розчистити від дерев і кущів сектори обстрілу дотів, побудувати й обладнати систему дзотів, протитанкових і протипіхотних перепон (ровів, ескарпів, контрескарпів, мінних полів, лісових завалів, „їжаків”), створити й обладнати систему траншей, ходів сполучення,

кулеметних і стрілецьких гнізд, командних і спостережних пунктів⁸⁶. Місцеві мешканці згадують, що влітку 1941 р. сюди прислали велику кількість цивільних, які розчищали сектори обстрілу й копали рови⁸⁷. Р. Уманський змалював у спогадах картину тих робіт: „На будівництво кинуто все населення міста, особливо багато студентської молоді [...] Бригади слюсарів монтують у розчищених від землі дотах кулемети і тут-таки передають установки УРівським підрозділам, що прибувають”⁸⁸.

Щоб підсилити першу смугу оборони, використали р.Ірпінь. У гирлі її спорудили дамбу, внаслідок чого рівень води піднявся майже на 2 м. Було залито всю заплаву, й ширина річки досягла 700 – 1100 м, а глибина – майже 4 м⁸⁹.

До 8 липня збудовано всі польові укріплення. Вони склалися з трьох смуг оборони й були розраховані на розміщення шести стрілецьких дивізій. Передбачали, що першу смугу займатимуть війська, які відходили із заходу до Києва, другу – підрозділи народного ополчення⁹⁰. 2 серпня командувач військ Південно-Західного фронту видав директиву: „Розпочати негайно створення

дзотів на основних напрямках і стрілецьких позицій на всьому рубежі, широко використовуючи лантухи з піском⁹¹. Згодом уточнено, що дзоти КиУРу будували на другій смузі⁹², тобто в тилу ліній дотів.

Залоги дотів цього періоду, залежно від озброєння, склалися з 5–16 вояків⁹³. Імпровізованими „дотами” стали танки. На першій лінії, біля Мостища, влітку 1941 р. було вкопано з десяток танків Т-26, які зі своїх гармат могли обстрілювати передпілля⁹⁴. Біля Романівки з цією метою використовували сім танків Т-26 і Т-28⁹⁵.

Відомо, що директиву в справі доведення УРів до боєготовності було одержано ще навесні 1937 р.⁹⁶ Однак до справжнього бойового використання КиУР почали готувати тільки з 24 червня 1941 р., коли генерал М. Кирпонос наказав озброїти доти⁹⁷. В оперативному зведенні І. Баграмяна начальникові Генерального штабу від 13 липня повідомлялося, що частини КиУРу займають бойові споруди⁹⁸.

11 липня передові підрозділи німецьких танків прорвалися до Ірпеня, але оскільки міст через річку було висаджено в повітря, то вони затрималися, чекаючи на підхід основних сил⁹⁹. Не тільки в районі Житомирського, а й у районі Гостомельського шосе ніяких боїв протягом липня – вересня 1941 р. не було¹⁰⁰. Пошуковці визнають: „Докладних відомостей про бої окремих дотів (КиУРу в 1941 р. – С.В.) немає і по сей день[...]”¹⁰¹ Вони зазначають, що напередодні 8 серпня штурмові групи німців оминали доти в районі Конча-Заспа й проникали вглиб радянської оборони¹⁰². Пізніше, вночі проти 19 вересня, офіцери штабу й політвідділу укріпленого району обходили решту дотів і потай виводили їхні залоги¹⁰³.

Проте далеко не всі доти лишилися неушкодженими. Частина з них – у південному секторі – німці зруйнували артилерійським вогнем та іншими засобами.

Свого часу Д.Карбишев зауважував, що артилерії важко поцілити в малі вогневі точки, але вдале влучання стрільна перекидає споруду¹⁰⁴. Товщина стін і перекриття переважної більшості дотів КиУРу забезпечувала захист від ушкодження стрільними калібру 127–155 мм¹⁰⁵. Як відомо, бетонобійні стрільна мали гармати калібру понад 150 мм. Залізобетонні доти піддавалися лише гарматам дуже великого калібру, і то за умови стрільби з близької відстані¹⁰⁶. Скажімо, за французьким довоєнним артилерійським статутом, для подолання доту було потрібно 100–150 пострілів мортир калібру 280–400 мм. Зруйнування споруди спричинювало не одне, а щонайменше три влучення¹⁰⁷. Пошуковці наприкінці 80-х років бачили всередині цих споруд німецькі бронебійні стрільна, що не вибухнули¹⁰⁸.

Найбільше свідчень маємо про внесок саперів у знищення дотів. Ще під час фінської війни вибухівку (150 кг) закладали під перекриття, біля амбразури. Внаслідок вибуху споруда зазнавала руйнації, а залога гинула під уламками¹⁰⁹. У південному секторі КиУРу німці підривали доти ззовні разом із захисниками або випалювали вогнеметами. Для підриву дахи споруд буквально завалювали тротилом. Гігантської сили вибухи змітали все навкруги¹¹⁰. Розміщення вентиляційної труби на даху полегшувало німецьким саперам боротьбу із залогою доту, надто в тих спорудах, де вона виходила в бойовий каземат¹¹¹. Встановлено факт підриву оточеного доту №102 зсередини, самими вояками залоги¹¹².

Протягом 70–80-х років автори популярних видань твердили, що переважну частину дотів висадили в повітря 18–19 вересня 1941 р. спецпідрозділи Червоної армії. Але ж у директиві Й.Сталіна (одержаній 17 вересня) яка дозволяла військам покинути Київський укріплений район, наказувалося лише зняти та евакуювати все озброєння УРу, а що під тиском обставин неможливо вивезти – знищити. Отже, під час відступу знищували озброєння дотів, а не самі споруди. Це підтверджують і очевидці.

Доти поблизу Мостища зруйнували німці – незабаром по приході, восени 1941 р. Місцевим жителям запам'яталося, як після потужного спалаху здіймався стовп диму, схожий на гриб. Поблизу Романівки таке відбувалося значно пізніше – восени 1942 р.¹¹³ Про знищення дотів німцями пишуть тепер автори офіційних видань. Вони подають і додаткові подробиці. Коли вибухівку клали на зовнішнє перекриття, бетонні брили „втискувалися” всередину доту, а коли підривали зсередини, то уламки розліталися навкруги¹¹⁴. Доти, розміщені поруч із селами, німці не висаджували, бо вибухова хвиля могла зруйнувати селянські садиби. Це врятувало життя десятків українців згодом, коли восени 1943 р. почалися дошкульні нальоти радянської авіації. Тоді в дотах Романівки родичі переховували сільських дітей¹¹⁵.

Того ж, 1943 року під час наступу з Лютізького плацдарму на Київ частинам Червоної армії довелося долати дільницю колишнього КиУРу, оборонні споруди якої німці використали при будівництві свого „Східного валу”¹¹⁶.

Відомо, що в перші воєнні роки більшість споруд „Лінії Мажіно” пристосовано під склади військового

майна, частину вживано з господарською метою, а з 1950 р. розпочалося було навіть відновлення комплексу як оборонного. Натомість офіційних відомостей про використання кількох десятків дотів КиУРу, що залишилися неушкодженими, нам виявити не вдалося. Жителі навколишніх сіл розповідають, що понад 30 років колишні доти були на обліку військового відомства. Мешканці Горенки, які використовують „свій” цілий дот з господарською метою, пригадали, що десь у другій половині 70-х років цей об’єкт інспектував спеціально присланий офіцер¹¹⁷.

Інакше вчинили зі спорудами штабу й командного пункту КиУРу. По війні нечисленні будівлі штабу в Святошині розібрали як непотріб-

ні¹¹⁸. Підземні каземати командного пункту пустували з вересня 1941 р. По війні були спроби використання цих приміщень військовиками. Але порушену гідроізоляцію відновити не вдалося, й постійне відпомповування води не допомогло. Тож, щоб місцеві підлітки не лазили „куди не слід”, вирішили від підземної споруди відмовитися, і вхід до неї надійно забетонували¹¹⁹. Це було зроблено в середині 60-х років.

1953 року НДІ рибного господарства склав схему використання заплави р.Борщагівки „для організації науково-дослідної бази рибного господарства та місць відпочинку населення Києва”¹²⁰. На копію цієї схематичної мапи ми додали позначення колишніх дотів західного сектора КиУРу. І стало очевидним, що автори схеми про них знали, бо ж жодне місце доту не потрапило під плановану забудову. Поруч з дотами №433 і 416 передбачалося звести будинки відпочинку, а повз дот №434 – прокласти дорогу на Пушу-Водицю (фрагмент її залишався в кварталі №40). Нічого з цього не було реалізовано. Натомість ланцюжок дотів понад Ірпенем, починаючи з другої половини 50-х років, опинився серед дитячих і профспілкових оздоровниць.

У тому ж, західному секторі цілий дот №482 став жертвою розбудови місцевої цегельні, а руїни доту №406 розібрали для своїх потреб мешканці найближчого села. Обидві згадані споруди стояли на відкритих ділянках неподалік лісу. А що вже казати про лісову зону, де немає охорони. Автогенами різуть на брукт позостале обладнання дотів: гарматні лафети, кулеметні станки, бронеові заслінки, дверцята і навіть броньовані башти¹²¹. Поволі зникають унікальні споруди, таємно збудовані під Києвом сімдесят років тому...

¹ Сухих М. Укрепленные районы // Военный вестник – 1974. – №12. – С.116.

² Уманский Р. На боевых рубежах. – Москва, 1960. – С.36.

³ Суворов В. Ледокол. – Москва, 1993. – С.88.

⁴ Вартові героїзму і звитяги: Київський укріпрайон (УР-1). – К., 2001. – С.6.

⁵ Спогади довгожителів, записані автором протягом 1992–2001 рр. (далі – Спогади) – хутір Мриги.

⁶ Спогади – с. Мостище, Мощун.

⁷ Киевский Краснознаменный. – Москва, 1974. – С.143.

⁸ Суворов В. Зазнач. праця. – С.89.

⁹ Вартові героїзму і звитяги. – С.84.

¹⁰ Там само. – С.79; Суворов В. Зазнач. праця. – С.101.

¹¹ Советская военная энциклопедия (далі СВЭ). – Москва, 1980. – Т.8. – С.185.

¹² Решин Е. Генерал Карбышев. – Москва, 1987. – С.138.

¹³ Там само.

¹⁴ Подвиг на віки: Книга пам'яті України – місто-герой Київ: 1941–1945. – К., 2000. – С.15.

¹⁵ Анфилов В. Начало Великой Отечественной войны. – Москва, 1962. – С.35.

¹⁶ Карбышев Д. Избранные научные труды. – Москва, 1962. – С. 421, 422.

¹⁷ Державний архів м.Києва (далі – ДАК). – Ф.Р-1. – Оп.1. – Спр.8223. – Арк.1.

¹⁸ Там само. – Ф. Р-11. – Оп.1. – Спр.1296. – Арк.52,53.

¹⁹ Там само. – Ф. Р-1. – Оп.1. – Спр.7406. – Арк.13.

²⁰ Там само. – Спр.9313. – Арк.8.

²¹ Энциклопедический словарь. – Москва, 1955. – Т.3.

²² Смирнов П. Прорыв укрепленной полосы. – Москва, 1941. – С.387.

²³ Суворов В. Зазнач. праця. – С.87.

²⁴ Там само.

²⁵ Вартові героїзму і звитяги. – С.5.

²⁶ Історія Києва. – К., 1987. – Т.3. – С.289.

²⁷ Кузяк О. Довгочасні споруди Київського укріпленого району // Військо України. – 1997. – №9–12. – С.39.

²⁸ Вартові героїзму і звитяги: Київський укріпрайон. – С.5.

²⁹ Суворов В. Зазнач. праця. – С.87; Вартові героїзму і звитяги. – С.7.

- 30 Вартові героїзму і звитяги. – С.7.
- 31 Карбышев Д. Зазнач. праця. – С.421.
- 32 Там само.
- 33 Кузяк О. Зазнач.праця. – С.41.
- 34 Там само. – С.41.
- 35 Вартові героїзму і звитяги. – С.5.
- 36 Карбышев Д. Зазнач. праця. – С.421.
- 37 Суворов В. Зазнач. праця. – С.95.
- 38 Тут і далі використано нумерацію, запозичену з видання „Подвиг на віки...” (див. прим.14).
- 39 Подвиг на віки. – С.27.
- 40 СВЭ. – Москва. – Т.3. – С.232.
- 41 Вартові героїзму і звитяги. – С.5.
- 42 Спогади – с.Мостище.
- 43 Кузяк О. Зазнач. праця. – С.41.
- 44 Вартові героїзму і звитяги. – С.83.
- 45 Воробйов А. Люди, що підривали себе самі // Молода гвардія. – 1992. – 8 трав.
- 46 Кузяк О. Зазнач. праця. – С.40.
- 47 Там само. – С.41.
- 48 Вартові героїзму і звитяги. – С.64.
- 49 Там само. – С.86.
- 50 Подвиг на віки. – С.16.
- 51 Кузяк О. Зазнач. праця. – С.41.
- 52 Вартові героїзму і звитяги. – С.5, 62.
- 53 Там само. – С.94.
- 54 Там само. – С.83.
- 55 Смирнов П. Зазнач. праця. – С.289.
- 56 Кузяк О. Зазнач. праця. – С.40.
- 57 Там само. – С.41.
- 58 Суворов В. Зазнач. праця. – С.91, 95
- 59 Вартові героїзму і звитяги. – С.5.
- 60 Там само. – С.84.
- 61 Спогади – с. Мостище, Мощун.
- 62 Карта „Пояса славы”. – К., 1994; Киевский краснознаменный. – С.194.
- 63 Вечірній Київ. – 1987. – 12 черв.
- 64 Хрещатик. – 1998. – 28 берез.
- 65 Історія Києва – Т.3. – С.289.
- 66 Подвиг на віки. – С.16.
- 67 Там само. – С.25.
- 68 Суворов. Зазнач. праця. – С.88.
- 69 Подвиг на віки. – С.16.
- 70 Вартові героїзму і звитяги. – С.5.
- 71 Кузяк О. Зазнач. праця. – С.40, 41.
- 72 Вартові героїзму і звитяги. – С.85.
- 73 Подвиг на віки. – С.25.
- 74 Уманский Р. Зазнач. праця. – С.36.
- 75 Баграмян И. Так начиналась война. – К., 1984. – С.204.
- 76 Суворов В. Зазнач. праця. – С.88.
- 77 Спогади – с-ще Коцюбинське, хут. Берковець.
- 78 Яковлев В.История крепостей. – Санкт-Петербург, 1995. – С.300.
- 79 Спогади – с-ще Коцюбинське, хут. Берковець.
- 80 Вартові героїзму і звитяги. – С.5.
- 81 Спогади – с.Мостище.
- 82 Уманский Р. Зазнач. праця. – С.36.
- 83 Анфилов В. Зазнач. праця. – С.35.
- 84 Вартові героїзму і звитяги. – С.87.
- 85 Людвиг М. Современные крепости. – Москва, 1940. – С.83.
- 86 Історія Києва. – Т.3. – С.290.
- 87 Спогади – с.Мощун.
- 88 Уманский Р. Зазнач. праця. – С.51.
- 89 Історія Києва. – Т.3. – С.290.
- 90 Подвиг на віки. – С.25.
- 91 Лето 1941 года: Украина. – К., 1991. – С.241.
- 92 Киевский Краснознаменный. – С.195.
- 93 Подвиг на віки. – С.25.
- 94 Спогади – с.Мощун.
- 95 Вартові героїзму і звитяги. – С.31.
- 96 Григоренко П. Спогади. – Детройт, 1984. – С.181.
- 97 Вартові героїзму і звитяги. – С.87.
- 98 Лето 1941 года: Украина. – С.197.
- 99 Уманский Р. На боевых рубежах. – С.52.
- 100 Спогади – с.Мостище.
- 101 Вартові героїзму і звитяги. – С.85.
- 102 Подвиг на віки. – С.33.
- 103 Становится город героем. – К., 1986. – С.160.
- 104 Карбышев Д. Зазнач. праця. – С.421.
- 105 Кузяк О. Зазнач. праця. – С.41.
- 106 Суворов В. Последняя республика. – Москва, 1997. – С.402.
- 107 Карбышев Д. Зазнач. праця. – С.429.
- 108 Воробйов А. Зазнач. праця.
- 109 Смирнов П. Зазнач. праця. – С.292, 293.
- 110 Вартові героїзму і звитяги. – С. 5, 87.
- 111 Кузяк О. Зазнач. праця. – С.41.
- 112 Вартові героїзму і звитяги. – С.87.
- 113 Спогади – с.Мостище.
- 114 Вартові героїзму і звитяги. – С.60.
- 115 Спогади – с.Мостище.
- 116 Вартові героїзму і звитяги. – С.92.
- 117 Спогади – с. Мостище.
- 118 Вартові героїзму і звитяги. – С.85.
- 119 Там само.
- 120 ДАК. – Ф. Р-1. – Оп.4. – Спр.711. – Арк.113.
- 121 Вартові героїзму і звитяги. – С.6.